

ORIGINAL RESEARCH PAPER

The traditional approach to architectural conservation in the orient *

 Mohammad Mehdi Hooshyari ¹ , Behnam Pedram ^{2,**} , Ali Zamanifard ³
¹ Ph.D. Candidate in Architectural Conservation, Department of Architectural Conservation, Art University, Isfahan, Iran.

² Associate Professor, Department of Architectural Conservation, Faculty of Conservation, Art University, Isfahan, Iran.

³ Associate Professor, Department of Architectural Conservation, Faculty of Conservation, Art University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received	2020/06/24
Revised	2020/10/03
Accepted	2021/01/15
Available Online	2022/09/22

Keywords:

Architectural Conservation Traditional Approach
Cultural Context
Orient
Modern Conservation Principles

Use your device to scan
and read the article online

Number of References

51

Number of Figures

17

Number of Tables

1

Extended ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Before the prevalence of the modern architectural conservation approach, undoubtedly, every region had its principles and characteristics in this field. Architectural conservation thought was developed in the 17th and 18th centuries in the West. It was represented to the world in the 20th century by the Athens and Venice charters and the UNESCO Convention of World Heritage. Still, Some eastern countries found the charters opposed to some of their architectural conservation traditions to some extent. In fact, the conservation thoughts in the early charters, such as the Athens and Venice charters and even the UNESCO World Heritage Convention of 1972, were based on a western approach. However, the concern about the eastern approach developed afterward in the 1980s. Therefore, it was a cause to challenge conventional thinking in the conservation field and the formation of the Nara authenticity document, which emphasized cultural diversity and cultural context. Now the question is: what are the characteristics and contradictions of conservation traditions in the eastern countries? And what aspects of the eastern approach are included in the traditional conservation of Iran as an eastern country? Since the cultural context concerns have been emphasized greatly, the acknowledgment of eastern approach characteristics would help recognize the Iranian cultural context as a component of the whole. Therefore, the purpose of this study is to recognize the traditional approach characteristics in eastern countries to recognize the Iranian cultural context as a component of the whole. This recognition is significant in the decision-making and preparation of national principles based on the cultural context of an eastern country.

METHODS: This study is based on inductive reasoning and a qualitative approach. One part of the study is a review study, and the second part (concerning Iran) is carried out using the grounded theory method.

FINDINGS: The restorations studied here for recognition of the Iranian approach are those executed before the Venice charter in 1962 and before the arrival of ISMEO in Iran; since it is believed that the restorations before the 1960s are regarded as "traditional restorations". Consequently, the "scientific restoration" process started with the arrival of ISMEO and the establishment of the Iranian National Organization of Heritage Conservation. Sampling is also theoretical in this research and based on data related to the research question. Finally, the study concludes that the East compared to the West, in terms of conservation, is mostly based on intangibles and spiritualities, while the western architectural conservation thought is based on materialistic ideas. Concepts and beliefs such as impermanence had a key role in attitudes towards tangible heritage. Among eastern countries, the Indian charter of INTACH is so considerable. Despite the emphasis on its traditional and cultural context, it has presented some differences with principles such as patina preservation and restoration and considers them incompatible with Indian traditions. As an eastern country, Iran had some aspects of the eastern approach in its conservation traditions, focusing on traditional completing

Extended ABSTRACT

and aesthetic value as unique characteristics. Some codes and concepts were taken from the study of Iranian restoration cases in five groups of physical reconstruction, ornamentation, replacement, and inscription restorations, whose findings have been presented in four main categories as follows: ornamentation and aesthetical value of the work, the authenticity of traditional art rather than the physical substance, the necessity of completing a historical building traditionally, and also the emphasis on traditional proficiency.

CONCLUSION: Therefore, the four keywords of beauty, completeness, traditional art, and proficiency are the main emphasis of the traditional Iranian approach, based on the cases studied in this research. The two latter keywords, namely traditional art and proficiency, are regarded as the source of authenticity judgment. And also, it had some contradictions with some principles of the Venice charter 1964, so the readability of restoration and reconstruction, based on sufficient evidence, was not considerably emphasized. Also, some similarities with other eastern countries have been observed, mostly with some principles of the Indian INTACH charter rather than East Asia. Some characteristics of the Iranian approach also have been unique, such as ornamenting of a historic building or traditional completion of a historic building, emphasis on the rejection of such modern principles as the readability of restoration and the contemporary stamp.

HIGHLIGHTS:

- The western approach of architectural conservation mostly had emphasis on the authenticity of original material, while philosophical and religious concepts and intangibles had key significance in the East.
- Some international principles of conservation such as minimum intervention, readability of restoration and contemporary stamp were disregarded in the East including Iranian traditional restorations.
- The studied Iranian traditional restorations indicated the significance of completing building and its ornamentation with regard to the authenticity of traditional art and proficiency but no concern to original materials.

ACKNOWLEDGMENTS:

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-forprofit sectors.

CONFLICT OF INTEREST:

The authors declared no conflicts of interest.

COPYRIGHTS

©2022 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers. (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Hooshyari, M.M.; Pedram, B.; Zamanifard, A., (2022). The traditional approach to architectural conservation in the orient. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism.*, 13(1): 339-354.

<https://dx.doi.org/10.30475/ISAU.2021.236601.1444>

https://www.isau.ir/article_132813.html

رویکرد سنتی حفاظت معماری در مشرق زمین*

محمد مهدی هوشیاری^۱، بهنام پدram^{۲*}، علی زمانی فرد^۳

۱. دانشجوی دکتری مرمت بنا، گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، اصفهان، ایران.
۲. دانشیار، گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، اصفهان، ایران.
۳. دانشیار، گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
تاریخ ارسال ۱۳۹۹/۰۴/۰۴	<p>اندیشه حفاظت معماری در سده‌های ۱۷ و ۱۸ در اروپا شکل گرفت و در سده بیستم در قالب منشورهای آتن و ونیز به جهان عرضه گردید. برخی کشورهای شرقی اصول این منشورها را تا اندازه‌ای مغایر با برخی سنت‌های حفاظت معماری خود می‌دیدند و همین امر موجب به چالش کشیده شدن اندیشه مرسوم در زمینه حفاظت و شکل‌گیری سند اصالت نارا گردید که به احترام بر تنوع فرهنگی و زمینه فرهنگی تأکید می‌کرد. حال پرسش اینجاست که رویکرد سنتی حفاظت معماری در کشورهای شرقی دارای چه ویژگی‌ها و مغایرت‌هایی است؟ از آنجایی که توجه به زمینه فرهنگی بسیار مورد تأکید است، لذا شناخت ویژگی‌های رویکرد شرقی و شیوه‌های سنتی حفاظت معماری در شرق برای شناخت زمینه فرهنگی کشورهای شرقی ضرورت دارد. از این‌رو هدف این مطالعه شناخت ویژگی‌های رویکرد سنتی برخی کشورهای شرقی از جمله ایران و مغایرت‌های آنها با اصول مدرن حفاظت است تا بتوان تا اندازه‌ای به شناخت زمینه فرهنگی مشرق زمین در حفاظت معماری دست یافت. این پژوهش از نوع بنیادی و به صورت کیفی و استقرایی انجام می‌شود که بخشی از آن مطالعه مروری است و از آنجایی که در رابطه با ایران در این زمینه مطالعه‌ای انجام نگرفته، بخش مربوط به ایران با کدگذاری و مقوله‌بندی روش نظریه زمینه‌ای انجام می‌شود. در پایان جمع‌بندی مطالعه نشان‌دهنده آن است که وجه تمایز شرق در حوزه حفاظت میراث، در توجه بیشتر به ناملموس‌ها و معنویات است که مغایرت‌هایی با برخی اصول مدرن حفاظت معماری مانند منشور ونیز که دربردارنده گرایش ماده‌گرایانه‌ست دارد. مفاهیم و باورهایی چون فناپذیری در شرق نقشی کلیدی در نگاه به میراث مادی گذشته داشته است. ایران نیز به عنوان یک کشور شرقی جنبه‌هایی از رویکرد شرقی را در سنت‌های حفاظت خود داشته و با ویژگی‌هایی چون تزئین بنای تاریخی از منحصربه‌فردی خاص خود نیز برخوردار است.</p>
تاریخ بازنگری ۱۳۹۹/۰۷/۱۲	
تاریخ پذیرش ۱۳۹۹/۱۰/۲۶	
تاریخ انتشار آنلاین ۱۴۰۱/۰۶/۳۱	
واژگان کلیدی	
رویکرد سنتی حفاظت معماری	
زمینه فرهنگی	
مشرق زمین	
اصول مدرن حفاظت	
	نکات شاخص
	<p>- رویکرد حفاظت معماری در غرب بیشتر بر اصالت ماده تأکید داشته، حال آن‌که در شرق مفاهیم فلسفی و دینی و ناملموس‌ها نقشی کلیدی داشتند.</p> <p>- برخی اصول جهانی حفاظت مانند مداخله حداقلی، خوانایی مرمت و نشان معاصر در شرق و از جمله در مرمت‌های سنتی ایران نادیده گرفته می‌شدند.</p> <p>- نمونه‌های سنتی مرمت ایران بر تکمیل بودن کالبد و تزئینات با توجه به اصالت مهارت و هنر سنتی مورد نظر بوده است و نه اصالت ماده.</p>

نحوه ارجاع به مقاله

هوشیاری، محمد مهدی؛ پدram، بهنام و زمانی فرد، علی. (۱۴۰۱). رویکرد سنتی حفاظت معماری در مشرق زمین، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۳(۱)، ۳۳۹-۳۵۴.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده نخست با عنوان «سنت تعمیرات معماری در دوره معاصر ایران از منظر تطابق با اصول جهانی حفاظت» می‌باشد که به راهنمایی نویسنده دوم و سوم در دانشگاه هنر اصفهان، انجام گرفته است.

* نویسنده مسئول

تلفن: ۰۰۹۸۹۱۳۳۲۸۹۲۳۳

پست الکترونیک: b.pedram@au.ac.ir

مقدمه

«توانستیم اندیشه مرسوم در زمینه حفاظت را به چالش بکشیم و راه و روش گسترده کردن افق‌هایمان را به مباحثه بنشینیم تا احترام بیشتری برای تنوع فرهنگی و میراثی جهت اقدام حفاظتی قائل شویم» (بند ۱ سند نارا).

استابیس و تامسون (Stubbs & Thomson, 2016: 24) در اثر خود با عنوان «حفاظت معماری در آسیا» به وجود این دو رویکرد و تئوری شرقی و غربی اشاره مختصری داشته و بیان می‌کند که مغایرت‌های رویکرد شرقی ناشی از باورهای دینی و فلسفی بوده است. اما منبع یاد شده در توصیف اقدامات حفاظتی آسیا به این مغایرت‌ها و تحلیل آنها اشاره چندانی نمی‌کند. حال پرسش اینجاست که رویکرد سنتی حفاظت معماری در مشرق زمین دارای چه مغایرت‌هایی با اصول مدرن حفاظت بوده و مصداق‌های آن کدام است؟ و رویکرد حفاظت سنتی ایران نیز به عنوان یک کشور شرقی چه جنبه‌هایی از این رویکرد شرقی را دربرداشته است؟ هدف از مطالعه پیش‌رو شناخت ویژگی‌های این رویکرد شرقی است، چرا که شناخت آنها از نقطه نظر تصمیم‌گیری و تدوین اصول ملی مبتنی بر زمینه فرهنگی یک کشور شرقی از اهمیت بسیار برخوردار است.

در این پژوهش پس از مروری بر نظرات پیرامون رویکرد شرقی حفاظت معماری و مصداق‌های آن به تحلیل منشورهای مرتبط با رویکرد شرقی پرداخته می‌شود و سپس با کنکاش در برخی سنت‌های تعمیری ایران تلاش می‌شود تا برخی ویژگی‌های متمایز و شرقی حفاظت معماری ایران با توجه به نمونه‌های مورد مطالعه بیان گردد. مرمت‌هایی که در این مطالعه به عنوان رویکرد ایران مورد بررسی قرار می‌گیرند آن‌هایی هستند که پیش از ورود ایزمئو به ایران و حتی پیش از تدوین منشور ونیز ۱۹۶۴ انجام شده‌اند، چرا که باور بر این است که اقدامات مرمتی پیش از دهه ۴۰ «مرمت سنتی» تلقی شده و از آن پس است که با ورود ایزمئو به ایران و شکل‌گیری سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی، روند «مرمت علمی» در کشور آغاز می‌گردد (Zam-anifard, 2002: 269). انتخاب نمونه‌ها نیز به صورت هدفمند و با توجه به داده‌های مرتبط با پرسش پژوهش انجام گرفتند.

پیشینه پژوهش

جان استابیس دو کتاب در رابطه با حفاظت معماری نگاشته که یکی به اروپا و قاره آمریکا می‌پردازد و دیگری به آسیا؛ در واقع حفاظت در شرق و غرب عالم، و در مقدمه کتاب نیز اشاره شده که جلد دیگری در رابطه با حفاظت در خاورمیانه و شمال آفریقا در دست تهیه است. بنابراین از نظر مؤلف، ایران اشتراکات بیشتر با منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا را دارد. اگرچه استابیس به وجود دو رویکرد شرقی و غربی و برخی تفاوت‌های میان آنها اشاره می‌کند، اما در مجموع به

داستان جنبش حفاظت یک داستان غربی است (Glendinning, 2013: 3). در کتاب تاریخ حفاظت معماری اثر یوکیلهتو می‌توان دید که مباحث شکل گرفته در دوره رنسانس در رابطه با چگونگی مرمت پیکره‌های کلاسیک در واقع سرآغازی بودند برای روندی که در سده‌های پس از آن و توسط اندیشمندان چون وینکلمن، راسکین، بویی‌تو، براندی که همگی اروپایی بودند، موجب شکل‌گیری بدنه دانش حفاظت معماری گردید (Jokilehto, 2008). عنوان رساله دکترای یوکیلهتو که کتاب تاریخ حفاظت معماری نیز برگرفته از آن است؛ «افزوده‌های اندیشه انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و ایتالیایی در راه [ایجاد] یک رویکرد بین‌المللی نسبت به حفاظت اموال فرهنگی» است که حاکی از شکل‌گیری این رویکرد در کشورهای اروپایی یاد شده است. روند اندیشه حفاظت تا بدان‌جا پیش رفت که در سده بیستم اجماعی بر سر اصول و موادی صورت گرفت که برگرفته از منشور کشور ایتالیا بود (Chung & Kim, 2010: 28) و با نام منشور ونیز به دنیا عرضه گردید. اما برخی بر این باور بودند که این منشور یک رویکرد غربی و اروپا محور داشته و هنوز نمی‌توان به آن عنوان بین‌المللی داد (Wei & Aass, 2008: 40; Byrne, 1991; Cooke, 1989: 8)؛ چرا که تنظیم‌کنندگان آن بیشتر اروپایی بودند و از دیگر بخش‌های دنیا به ویژه کشورهای آسیایی در تدوین آن مشارکت نداشتند (Vahidzade, 2013: 21). حتی برخی این اصول را به فرهنگ‌های غیر غربی خود تحمیل شده می‌دانستند (Kwanda, 2010: 1). انتقاد به منشور ونیز و رویکرد آن به دلیل تأکید بسیار آن بر ارزش‌های ماده‌گرایانه بود (Tomaszewski, 2005: 1). اینکه در منشور ونیز تنها به ماده‌ای که دیده می‌شود، به ظاهر بیرونی و به ماندگاری ماده و جنبه‌های مادی پرداخته شده و حتی یک بار در پنجمین گردهم‌آیی عمومی ایکوموس در مسکو ۱۹۷۸ نیز تلاش شد تا منشور ونیز اصلاح گردد که به اجماع نرسید (Chung & Kim, 2010: 29).

به باور معترضان به این رویکرد، اندیشه حفاظت معماری تا شکل‌گیری توافق‌نامه میراث جهانی ۱۹۷۲ همچنان غربی بوده و از آن پس و از دهه ۸۰ است که صحبت از توجه به رویکرد شرقی نیز شکل می‌گیرد (Kwanda, 2010: 1). زیرا برخی کشورهای شرقی مانند ژاپن مفاد منشورهای یاد شده را مغایر با سنت‌های خود در رابطه با حفاظت میراث معماری می‌دیدند (Stubbs & Thomson, 2016: 25) و همین نگاه متفاوت شرقی به حفاظت سبب گردید که درصدد اصلاح یا متناسب‌سازی دیدگاه‌های اروپایی برای کشورهای شرقی برآیند و از این‌رو سند نارا ۱۹۹۴ با تأکید بر مسائلی همچون احترام به تنوع فرهنگی و زمینه فرهنگی شکل گرفت و دیدگاه مرسوم حفاظت را به چالش کشید:

باور بود که کار مرمتی ضمن حفظ وحدت اثر باید از کار اصل نیز تشخیص‌پذیر باشد (Ibid, 258). این اندیشه‌ها در منشور ونیز بازتاب می‌یابد و لزوم خوانا و تشخیص‌پذیر بودن مرمت و همچنین داشتن ردی از دوران معاصر به اصول مهم مرمتی در دانش مدرن حفاظت معماری تبدیل می‌گردد.

«جایگزین بخش‌های کمبود باید به طور هماهنگی با کلیت اثر یکپارچه گردد، اما همزمان نیز می‌بایست از اصل اثر تشخیص‌پذیر باشد»؛ اصل خوانایی مرمت (بند ۱۲ منشور ونیز).

«فرایند مرمت عملی بسیار تخصصی است ... و بر اساس احترام به مواد اصل و اسناد معتبر. هر جا که حدس و گمان آغاز شود مرمت باید متوقف گردد و ... هر کار افزوده‌ای که ناگزیر از اجرای آن هستیم ... نشانی از زمان معاصر داشته باشد»؛ اصل ردی دوران معاصر و مرمت بر مبنای اسناد و حفظ مواد اصل (بند ۹ منشور ونیز).

همان‌طور که دیده شد انجام مرمت منوط به احترام به مواد اصل و اسناد معتبر می‌گردد و از این‌رو تأکید بسیار بر مواد اصل و کالبد همان انتقادی است که برخی کشورهای شرقی به موجب آن منشور ونیز را با گرایش ماده‌گرایانه می‌دانند و مخالف سنت‌های خود. در این پژوهش تلاش می‌شود تا مغایرت‌های سنت‌های شرقی حفاظت معماری با این اصول مدرن تبیین و مصداق‌های آن شناخته شود.

روش پژوهش

این مطالعه یک پژوهش بنیادی بوده با رویکردی باز و انعطاف‌پذیر. از سویی این مطالعه به صورت کیفی انجام می‌شود؛ مطالعه کیفی معمولاً استقرایی بوده و حرکت از جزء به کل است (Khodaverdi, 2008: 56). پژوهش پیش‌رو دارای دو بخش است؛ بخش نخست که به بررسی رویکرد برخی کشورهای شرقی در زمینه حفاظت معماری می‌پردازد، مطالعه‌ای مروری است که در آن مصداق‌های مطرح شده در دیگر مطالعات مربوط به این زمینه مورد بررسی قرار می‌گیرد. اما بخش دوم آن یک پژوهش کیفی با روش‌شناسی گراند تئوری یا نظریه زمینه‌ای است. در این روش که به صورت استقرایی است از نمونه‌های مورد مطالعه کدبرداری شده و سپس از کدها، مقوله‌ها به دست آمده و دست آخر برآیند مقوله‌ها به عنوان جمع‌بندی مطالعه بخش دوم مقاله ارائه می‌گردد.

نمونه‌های انتخابی در این پژوهش نیز هدفمند بوده و بر مبنای داده‌هایی است که نمونه‌ها با توجه به پرسش پژوهش در رابطه با رویکرد سنتی مرمت دربردارند، از این‌رو نمونه‌ها معرف جامعه نیستند. در پایان نیز یافته مطالعه بخش مربوط به ایران با یافته مطالعه مروری در رابطه با دیگر کشورهای شرقی مورد بحث و جمع‌بندی قرار می‌گیرد.

فلسفه و مبانی فکری آنها نیرداخته و تنها به توصیف اقدامات انجام شده می‌پردازد (Stubbs & Thomson, 2016). در رابطه با فلسفه و مبانی فکری می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «فلسفه‌های غربی و شرقی حفاظت بنا: جوانب فکری پیرامون مانایی نامانایی» اشاره کرد که البته در این مقاله منظور از رویکرد شرقی تنها کشور ژاپن آمده است (Forster et al., 2018). برخی پژوهشگران شرقی نیز به این موضوع پرداخته‌اند؛ مانند مقاله «تئوری غربی حفاظت و زمینه آسیایی، ریشه‌های متفاوت حفاظت» نوشته یک پژوهشگر اندونزیایی (Kwanda, 2009).

در ایران پژوهش مستقلی با موضوع رویکرد سنتی متفاوت در شرق انجام نشده، اما در رابطه با رویکرد مربوط به ایران یا یک کشور اسلامی پژوهش‌هایی صورت گرفته است. برخی بر این باورند که ایران «سنت حفاظت» معماری داشته که در سده گذشته بر اثر غلبه اندیشه مدرن حفاظت مورد کم توجهی قرار گرفته؛ سنتی که قرن‌های متمادی در حفاظت آثار معماری ایران جریان داشته و متأثر از اندیشه و باور اسلامی بوده است (Yadegari, 2015). عباسی هرفته در پژوهش خود با تکیه بر شواهد مداخلات انجام شده در مسجد جامع اصفهان درصدد تبیین سنت حفاظت معماری بوده و به این نتیجه می‌رسد که مفهوم «مداخله حداقلی» در رابطه با زمینه فرهنگی ایران مردود بوده و «تداوم کارکرد از مهمترین رسالت‌های مداخلات حفاظتی» در سنت گذشته ایران بوده است (Abbasi, 2015: 17). عیدی اردکانی نیز «مرمت سنتی» میراث معماری ایران را بر «بنیان‌های کارکردگرایی و مسائل اعتقادی» عنوان می‌کند (Abdi 2015: 17).

شاید شاخص‌ترین پژوهش در رابطه با رویکرد دینی را بتوان رساله دکتری مهدی حجت با عنوان «میراث فرهنگی در ایران، سیاست‌ها برای یک کشور اسلامی» دانست که حفاظت را از دیدگاه اسلامی مورد بررسی قرار داده است (Hojat, 2001). وحیدزاده نیز تلاش کرده تا به تبیین فلسفه و حکمت رویکرد شرقی ایران بپردازد و پایه‌های آن را بر مبنای حکمت متعالیه صدرایی (ملاصدرا) و اندیشه جلال‌الدین همایی استوار سازد (Vahidzade, 2013).

مبانی نظری

چهاره براندی را از تأثیرگذارترین نظریه‌پردازان دانش حفاظت میراث می‌دانند، بخصوص آنکه اندیشه و نظریات او در تدوین منشور ونیز ۱۹۶۴ بازتاب داشته است (Jokilehto, 2008: 315). براندی بر این باور بود که مرمت را می‌بایست همچون یک رویداد تاریخی و بخشی از روند گذار اثر هنری به آینده دانست، از این‌رو اگر هر لحظه دیگری برای مرمت برگزیده شود، مانند مرمت‌هایی که بر اساس سبک یک دوره تاریخی انجام می‌شوند، به نتایج دلخواهی و خیال‌پروری منجر خواهد شد (Ibid, 256). از سویی براندی بر این

شرق و غرب عالم

در رابطه با دو واژه شرق و غرب اشاره جغرافیایی و فرهنگی وجود دارد. شرق از نظامی از ارزش‌ها، جهان‌بینی‌ها، حکمت و اندیشه‌ای شکل گرفته که با آن همه تفاوت‌ها و دگرگونی‌ها و تنوعی که در سرزمین‌های شرقی دارد باز از جوهره مشترکی برخوردار است که آن را از غرب متمایز می‌کند. آنچه که خاستگاه اصلی در اندیشه غربی می‌توان دانست تأکید آن بر اصالت بشر (اومانیزم) است در برابر اندیشه شرقی که همواره میان خود و خدا ارتباطی خاص قائل بوده و اراده خود را جزئی از اراده خدا می‌دانسته و ادعای جانشینی خدا در زمین را داشته و نه اینکه خود خدا باشد (Ashuri, 1974: 26).

مرزبندی میان غرب و شرق یک مرزبندی فرهنگی است و نه جغرافیایی، چرا که کشوری چون استرالیا غربی به شمار می‌آید و کشورهای اسلامی با اینکه از شمال آفریقا تا اندونزی گسترده شده‌اند شرقی محسوب می‌شوند (Mestrovic, 2004: 61).

ساموئل هانتینگتون نظریه‌پرداز شهیر آمریکایی که نظریه «برخورد تمدن‌ها» را در سال ۱۹۹۳ ارائه داد، جهان را به هفت یا هشت تمدن بزرگ دسته‌بندی کرد. این تمدن‌ها عبارت بودند از تمدن غرب، کنفوسیوسی [چینی]، بودایی، هندو، ژاپنی، اسلامی، ارتدوکس، آمریکای لاتین و آفریقا (Huntington, 1993: 24). دنیای غرب به باور هانتینگتون و برخی دیگر دربردارنده اروپا، آمریکای شمالی و استرالیا و زلاندنو است (Kurth, 2003/2004: 5; Huntigton, 2007). غرب یا دنیای غرب^۱ با واژه Occident نیز شناخته می‌شود که در برابر واژه Orient با مفهوم دنیای شرق است که بیشتر شامل آسیاست (Ashuri, 1974: 26).

مجموعه «اعراب و اسلام» به مدت هزار سال مترادف با مشرق زمین بود (Said, 2007: 40). ادوارد سعید ارائه کننده نظریه شرق‌شناسی نیز اورینت و اوکسیدنت را یک مفهوم صرف اقتصادی نمی‌دانست. ژاپن از این نظر نمونه خوبی است، چرا که این کشور از نظر اقتصادی بخشی از غرب به شمار می‌آید، اما از نظر فرهنگی در مشرق زمین جای دارد. چرا که اقتصاد و توسعه و مدرنیته را نیز از مشخصه‌های غرب می‌دانند و ویژگی‌های فرهنگی، سنت و ارزش‌های اجتماعی خاص از مشخصه‌های شرق (Mionel, 2017)

سنت‌های شرقی حفاظت میراث معماری

سنت معانی بسیاری دارد؛ ساده‌ترین آن به معنای هر آنچه که از گذشته به حال رسیده، به عبارتی هر وضع جاافتاده و نهادینه‌ای که در زندگی از نسل یا دوره‌ای به نسل یا دوره‌های دیگر منتقل شده باشد را می‌توان «سنت» نامید (Sarukhani, 1991: 823). در اینجا منظور از سنت حفاظت، نگرش‌ها و روش‌هایی است که مردمان بومی با توجه به

رسم نیاکان خود جهت تعمیر و افزایش عمر یک ساختمان بهره می‌برند. بی‌شک سنت‌ها قاعده خود را داشتند که این قواعد حاکم گاهی در راستای اصول اندیشه نوین حفاظت و گاهی متضاد با آن و مبتنی بر زمینه فرهنگی و ارزش‌های آن بوده است. به عنوان نمونه در منطقه کیمبرلی استرالیا غربی سکونت‌گاه‌های صخره‌ای وجود دارند که دربردارنده هنر صخره‌ای نقوش واندجینا^۲ هستند که در واقع تصاویر ترسیم شده نیاکان بومیان منطقه است که به صورت دوره‌ای توسط بومیان از نو ترسیم و رنگ‌آمیزی می‌شدند، تا اینکه در سال ۱۹۸۷ درصد جلوگیری از این سنت بومیان برآمدند، با این عنوان که این نگاره‌ها بخشی از میراث کل بشریت هستند و نمی‌بایست نگاره‌های قدیمی توسط بومیان با نگاره‌های جدید جایگزین گردند. حال آنکه در واقع بومیان خود بخش زنده منزلت فرهنگی این آثار به شمار می‌آیند (Bowdler, 1988: 520).

بازسازی معبد بزرگ شینتوی ایسه^۳ در ژاپن یک سنت شرقی است که طبق یک مراسم و با آداب و رسوم خاص خود هر ۲۰ سال یک بار انجام می‌شد و طی آن قطعات ساختمان معبد را پیاده‌سازی کرده و آن را دوباره با مصالح یکسان درست به همان شکل پیشین می‌ساختند. در واقع معبد ایسه تا به امروز ۶۰ بار دوباره‌سازی شده بود (Kwanda, 2010: 3). بنابراین به نظر می‌رسد که در این سنت ژاپنی بیشتر بر حفظ فنون و سنت‌های بازآفرینی تمرکز داشتند تا بر تداوم کالبدی و در واقع بیشتر این خود استادکاران آموزش دیده بودند که «گنجینه‌های زنده ملی» تلقی می‌شدند تا کالبدها (Lowenthal, 1985: 384) و ماده و مصالح هیچ اصلاتی در این

A

B

Fig.1. (A) The Shinto shrine of Ise in Japan, (B) Taking timbers to reconstruct the shrine (Chung & kim, 2010: 30)

واقع در ارتباط با روند پیری و فناپذیری سطوح تعبیر می‌شود و همچنین اصل خوانایی مرمت را نیز می‌توان در راستای توجه به فناپذیری دانست. در فرهنگ ژاپنی نیز فناپذیری و ردّ زمان بخشی از زیبایی به شمار می‌آید. در واقع در ژاپن برای فنا شدن می‌ساختند و نابود شدنی بودن مواد، بی‌نظمی و سادگی زیبا دانسته می‌شد (Keene, 1971). در فرهنگ غربی نیز گاهی عدم تقارن و سادگی از معیارهای زیبایی به شمار می‌آمده، اما اینکه روند نابودی و فنا و نامانایی مواد زیبا دانسته شود در غرب رایج نبوده است.

زیبا دانستن فناپذیری و نامانایی را می‌توان در دو مفهوم ژاپنی کینتسوگی^۴ و وابی‌سابی^۵ متوجه شد. کینتسوگی به معنای (اتصال با طلا) است که بیشتر برای تعمیر ظروف چینی و سرامیک شکسته کاربرد داشت. کینتسوگی فلسفه‌ای است که ویرانی، فنا و کاستی‌ها و آشکار کردن آنها را زیبا می‌داند (Sadeghian, 2017). در کینتسوگی شکست و تعمیر را یک جزء ذاتی از یک اثر می‌دانند و نه یک پدیده ناخوشایند. در واقع ژاپنی‌ها نشانه‌های پیر شدن و کهنه شدن را ارزشمند می‌دانستند. برای کینتسوگی حتی گاهی به عمد ظروف را می‌شکستند تا به این روش تعمیر کنند و زیباتر گردد (Keulemans, 2016: 18). بنابراین تعمیر به شیوه کینتسوگی هم تعمیری صادقانه و خواناست و هم اصالت مبنی بر اصیل بودن ماده‌ای که نگرسته می‌شود، در آن رعایت شده و هم با آن فناپذیری زیبا دیده شده و مورد توجه است (Forster et al., 2018).

Fig.3. Tea vessel- repaired by Kintsugi or connecting by gold (Keulemans, 2016: 17)

«وابی‌سابی» مفهوم دیگری است که در سنت شرقی بر فناپذیری تأکید دارد. «وابی» در واژه به معنای «فقر» است و به عدم تقارن، کاستی و حقیر بودن اشاره دارد (Kwan, 2012). از «سابی» نیز می‌توان مفهوم زنگار زمان را تعبیر کرد (Forster et al., 2018) و در کل «وابی‌سابی» زیبایی آن چیزی است که ناقص و فناپذیر است (Koren 2008: 7). وابی‌سابی مانند کینتسوگی یک فرایند نیست، بلکه یک مفهوم است که از دیدگاه زیبایی‌شناسانه می‌خواهد اثر کهنه باشد و ردّ زمان را داشته باشد (Forster et al., 2018: 14). در وابی‌سابی کاستی‌هایی که در اثر گذر زمان و یا به صورت اتفاقی روی می‌دهند زیبا دانسته شده و نشانی از فناپذیری و

سنت نداشته و همین امر نیز عاملی شد جهت به چالش کشیده شدن رویکرد غربی حفاظت و انتشار سند نارا.

نمونه دیگر پاگودایی در شی‌آن چین است که در سال ۱۹۸۱ به میزان بسیاری در اثر زمین‌لرزه ویران گردید. این بنا برخلاف سنت غربی که بخش‌های اصیل یک اثر را نگهداری می‌کنند، به طور کامل تخریب شد و دوباره به همان شیوه گذشته بازسازی گردید. چنین رویکردی نشان‌دهنده اهمیت کارکرد بنا نسبت به کالبد گذشته آن است (Price, 2000: 214).

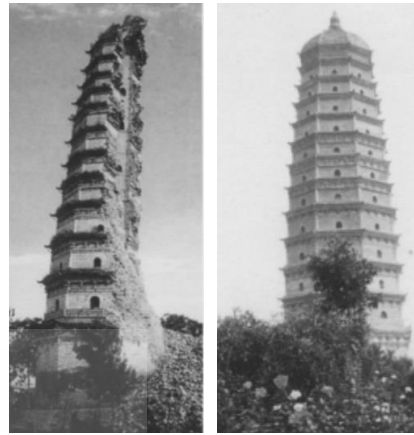

Fig.2. A temple in Xi'an, China, ruined partly due to an earthquake, wholly later destroyed and rebuilt (Price, 2000: 214)

مفهوم فناپذیری و نامانایی

در رویکرد شرقی حفاظت، باور به نامانایی یا فناپذیری قوی است که ریشه در ادیان و فلسفه‌های شرقی دارد. در دین بودایی جهان به صورت زنجیره‌ای از پدیده‌های سیال دیده می‌شود که هر چیزی در آن در یک حالت موقت بینابینی میان وجود و عدم وجود قرار دارد. در اندیشه هندویسم نیز ساختمان یک موجود زنده دانسته می‌شود که باید فرایند طبیعی کودکی، بلوغ، پیری و مرگ را سپری کند (Kwanda, 2010: 4). در مکتب شینتوی ژاپن نیز مرگ و زندگی دوباره طبیعت و فناپذیر بودن همه چیز تأکید شده است که این باور در بازسازی هر ۲۰ سال یک بار معبد شینتوی ایسه در ژاپن نیز دیده می‌شود (Chung & Kim, 2010: 31). در اندیشه اسلامی هم باور به مفهوم «کل شی هالک الا وجهه» (قصص ۸۸-) وجود دارد.

یکی از دلایل تأکید به فناپذیری معماری در آسیای شرقی را می‌توان ناشی از کاربرد مواد و مصالح آسیب‌پذیر و فرسایش‌یابنده دانست. چوب از مصالح معماری بسیار پرکاربرد در معماری آسیای شرقی بوده که در برابر آب و هوا به سرعت فرسایش می‌یابد. بنابراین به طور سنتی تعمیرات سالانه، نوسازی، پیاده‌سازی و دوباره سوار کردن قطعات همواره انجام می‌شده است (Ibid, 3).

توجه به فناپذیری را در رویکرد غربی و در اندیشه جان راسکین نیز می‌توان دید. تأکید بر زنگار در

است (Stubbs & Thomson, 2016: 25). سندی که به دعوت ایکوموس ژاپن و در شهر نارای این کشور تدوین گردید، شهری که آن سنت بازسازی معابد شینتوی ایسه خود چالشی بر حفاظت مرسوم بود. در بند آغازین سند نارای به روشنی اذعان می‌شود که اندیشه مرسوم حفاظت به چالش کشیده شد و در مقدمه این نوشتار نیز به آن اشاره گردید.

نکته مهم دیگر در سند نارای تأکید بر جنبه‌های ناملموس و غیر مادی میراث است و این زمانی است که هنوز توافق نامه صیانت از میراث ناملموس یونسکو ۲۰۰۳ تدوین نشده است. تأکید بر جنبه‌های ناملموس و غیرمادی از ویژگی‌های اصلی رویکرد شرقی می‌توان به شمار آورد که از نکات متفاوت با منشور کالبد محور و نیز هم است.

«همه فرهنگ‌ها و جوامع ریشه در اشکال و نموده‌های بخصوص بیان ملموس و ناملموسی دارند که میراث آنها را تشکیل می‌دهد و باید مورد احترام قرار گیرند» (بند ۷ سند نارای).

اما بحث اصلی سند نارای پیرامون مفهوم اصالت و تفاوت آن در دو رویکرد شرقی و غربی است. در نارای بیان می‌گردد که نمی‌توان اصالت را تنها در یک چارچوب معین و با یک رویکرد مطرح کرد، بلکه احترام به همه زمینه‌های فرهنگی در این راستا الزامی است:

ممکن نیست که قضاوت‌های مربوط به ارزش‌ها و اصالت را در چارچوب معیارهای ثابتی مبنا قرار دهیم. از سوی دیگر احترام متناسب به همه فرهنگ‌ها نیازمند آن است که اموال فرهنگی در زمینه‌های فرهنگی که به آن تعلق دارند لحاظ گردند و مورد داوری قرار گیرند (بند ۱۱ سند نارای).

بنابراین در سند نارای تلاش شده تا رویکرد غربی را با دیدگاه شرقی بیامیزد و افزون بر جنبه‌های مادی، جنبه‌های غیرمادی و ناملموس مانند روح و احساس را هم برای قضاوت‌های مربوط به اصالت در نظر بگیرد:

قضاوت‌های مربوط به اصالت ممکن است بسته به ماهیت میراث فرهنگی، زمینه فرهنگی آن و تکامل آن در گذر زمان به ارزشمندی منابع اطلاعاتی بسیار گوناگونی مربوط گردد. جوانب این منابع ممکن است شامل شکل و طرح، مواد و مصالح، کاربری و کارکرد، سنت‌ها و فنون، موقعیت و بستر، و روح و احساس و دیگر عوامل درونی و بیرونی باشد (بند ۱۳ سند نارای).

سند نارای با اینکه در ژاپن تدوین و تصویب گردید، اما یک سند جهانی به شمار می‌آید. منشورهای نیز هستند که ملی و یا منطقه‌ای بوده و مختص مشرق زمین تدوین شده‌اند و احتمال دارد که جوانب مربوط به رویکرد شرقی را نیز دربرداشته باشند. چین به عنوان یک کشور شرقی در این زمینه پیشگام بوده و سند حفاظتی خود را با عنوان اصول چین در سال ۲۰۰۰ منشر کرده و در سال

کهنگی آن تلقی می‌گردد. این مفهوم را می‌توان با مفهوم زنگار یا پتینه در اندیشه غربی معادل دانست (Ibid, 17).

ارزش معنوی

در منشور و نیز تنها به دو ارزش زیبایی‌شناختی و تاریخی اشاره شده اما در منشور بورا در تعریف منزلت فرهنگی افزون بر دو ارزش یاد شده از ارزش‌های اجتماعی و معنوی نیز یاد گردیده که در واقع مردم و باورهای آنها ارزشمند دانسته شده است.

در رویکرد غربی تکامل شکل از طریق ارائه واقع‌گرایانه و شکل دیداری امکان‌پذیر است، حال آنکه در شرق آسیا شکل مادی تنها واسطه‌ای است برای انتقال ارزش‌های معنوی. بدین سبب است که بازسازی‌ها روح مکان را تغییر نمی‌دهند، چرا که ارزش‌ها ناشی از باورها و فلسفه‌های شرقی هستند و در صورت رعایت اصول برگرفته از آنها، بازسازی‌ها و حتی تغییر شکل‌ها از ارزش معنوی ساختمان نمی‌کاهد (Kwanda, 2009: 13). بر این اساس شکل اصلی بسیاری از ساختمان‌های تاریخی در شرق آسیا در بازسازی‌های متوالی تغییر کرده‌اند، اما از ارزش معنوی آنها کاسته نشده است، چرا که مردم آنجا ارزش ساختمان را در ماندگاری شکل و طرح مادی بناها نمی‌دانند، بلکه پیام‌های معنوی موجود در بناها از اهمیت برخوردارند که این پیام‌ها حتی در بازسازی و تغییر شکل نیز از میان نمی‌روند. چنین نگرشی را در رابطه با معبد کنفوسیوس در تایفوی چین نیز می‌توان دید. این معبد خانه تاریخی کنفوسیوس بود که در سال ۴۷۸ پیش از میلاد ساخته شده بود. این ساختمان به عنوان نماد کنفوسیوس از بالاترین ارزش در چین برخوردار است که بارها مرمت، دوباره‌سازی و توسعه یافته و شکل اصلی خود را از دست داده است. با این حال روح مکتب کنفوسیوس در آن جریان دارد و در واقع تأکید مردم این جامعه بر اصالت روح مکتب کنفوسیوس است و نه بر ماندگاری ماده‌گرایانه این ساختمان و آنچه که می‌بایست استوار و بدون تغییر بجا بماند پیام‌های معنوی ساختمان است و نه شکل اصلی و مصالح آن (Chung & Kim, 2010: 31).

Fig.4. Temple of Confucius in China
(Chung & kim, 2010: 31)

منشورهای شرقی

به باور برخی نخستین منشوری را که می‌توان متأثر از رویکرد شرقی دانست سند اصالت نارای ۱۹۹۴

خوانایی هر مداخله باید در متن و زمینه آن دیده شود. اگر یک استادکار را به کار می‌گیرید باید بپذیرید که غرور او ناشی از این باور است که کارش می‌بایست در هماهنگی کامل با کار قدیمی باشد و تشخیص‌پذیر نباشد.

همچنین در این منشور دوباره‌سازی را بخشی از درک چرخه‌ای زمان تلقی کرده‌اند و رویکردهای حفاظتی بازسازی و دوباره‌سازی مجاز دانسته می‌شود. بنابراین منشور هند از این نظر حائز اهمیت است که ضمن تأیید رویکرد بین‌المللی، پایه خود را بر اصول نارا و بورا قرار داده و حفاظت را در بستر ساخت‌وساز بومی و سنت و اقدامات حفاظتی خود تعریف می‌کند (Cooke, 2008: 52). تجربه سند ملی هند و توجه به رویکرد سرزمینی این کشور و بازخوانی اصول جهانی در بستر سنت این کشور که در پارهای از موارد برخی اصول جهانی را نیز با توجه به سنت خود تعدیل کرده، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

در این منشور ضمن اذعان به اینکه حفاظت معماری در هند پیشینه و فلسفه کهنی دارد، از پیروی کورکورانه‌ی اصول ایکوموس و یونسکو پرهیز داده شده و با رد برخی از اصول غربی مانند مداخله حداقلی، زنگار و خوانا بودن مداخله، اولویت را بر دانش سنتی، استادکاران محلی و تداوم سنتی قرار می‌دهد.

اصالت نیز در منشور هند با تأکید بر جنبه‌های بومی مطرح می‌گردد:

ساختارهای دانش سنتی و چشم‌انداز فرهنگی که در آن وجود دارد، به‌ویژه اگر زنده باشند، می‌بایست اصالت ارزش میراثی مورد حفاظت را معین کند. در صورت نبود این زمینه‌ها، رهنمودهای چون سند نارا باید ماهیت اصالت میراث و محوطه معماری را مشخص نماید (منشور هند، بند ۱-۳).

بنابراین در سند هند دیده می‌شود که «دانش سنتی و چشم‌انداز فرهنگی» مرجع اصلی قضاوت در رابطه با اصالت شناخته می‌شود.

رویکرد سنتی حفاظت معماری در ایران

در بررسی رویکرد سنتی تعمیر میراث معماری در ایران، چنانچه دوره سنت مدنظر باشد، می‌توان به مرمت‌های دوره قاجار اشاره داشت که از آن دوره منابع نوشتاری اندکی را می‌توان در این زمینه یافت. اقدامات مرمتی در منابع نوشتاری این دوره به دو مرحله اشاره دارند؛ یکی اقدامات محمدحسین خان صدر اصفهانی حاکم اصفهان در زمان فتحعلیشاه و دیگری تعمیرات دوره ناصرالدین شاه. در منابع آمده است که صدر اصفهانی بسیاری از بناهای صفوی اصفهان را تعمیر کرد (Honarfar, 1955: 743). تغییرات ایجاد گشته در کاخ هشت بهشت را نیز از اقدامات او می‌دانند (Moštafari, 1955: 369). تغییراتی چون سفیدکاری و پوشاندن تزیینات صفوی بنا و ایجاد طرح‌های تزیینی قاجاری، تیغه‌کشی و

نیز نسخه ویرایش شده و تغییر یافته دیگری از آن را ارئه می‌کند که البته مفاد این اسناد در راستای دیگر اسناد بین‌المللی هستند. در این میان دو سند منطقه‌ای در مشرق زمین را می‌توان عنوان کرد که رویکردهای متفاوتی از اصول بین‌المللی را دربردارند:

۱. پروتکل‌های هوئی‌آن^۶ برای بهترین اقدام حفاظتی در آسیا (۲۰۰۱).

۲. منشور حفاظت از میراث معماری و محوطه‌های حمایت نشده در هند (INTACH, 2004)

در هوئی‌آن ویتنام کنفرانسی در سال ۲۰۰۱ توسط کارشناسان متخصص در امر آسیا برگزار شد و پیش‌نویسی با عنوان «پروتکل‌های هوئی‌آن» تدوین گردید که کامل‌تر آن در سال ۲۰۰۳ منتشر شد. عنوان کامل آن «رهنمودهای حرفه‌ای جهت حفظ و اطمینان حاصل کردن از اصالت محوطه‌های میراثی در زمینه فرهنگی آسیا» است. همان‌طور که در این زیر عنوان دیده می‌شود تأکید بر زمینه و بستر آسیایی حفاظت است. همچنین نکته مهم متمایز در رابطه با رویکرد شرقی در این سند توجه به تفاوت دیدگاه اصالت در شرق و غرب است و اینکه نگاه روشمند و ماده‌گرایانه غربی می‌بایست با نگاه متافیزیکی و ناملموس‌گرایانه شرقی ملایم گردد:

مفهوم اصالت از نظر فرهنگی نسبی است. در بیشتر مناطق آسیا نیاز است که رویکرد تحلیلی سختگیرانه و روشمند غربی با مفاهیم متافیزیکی و انتزاعی که ویژگی آن مناطق است ملایم گردد. کارورزان حفاظت نباید بر اصالت مواد و بخش‌های کالبدی بیش از اندازه پافشاری کنند، زیرا در زمینه فرهنگ‌های زنده نبود عناصر ملموس به معنای وجود نداشتن یک پدیده نبوده است (Hoi An Protocols, 2003).

اما شاید مهمترین سندی که بتواند رویکرد شرقی را بیان کرده و آن را به طور کامل از رویکرد غربی متمایز سازد و حتی در برخی نکات با توجه به زمینه خود به مخالفت و تضاد با آن پردازد سند INTACH هند است. این سند که عنوان آن «منشور حفاظت از میراث معماری و محوطه‌های حمایت نشده‌ی هند»^۷ است، توسط سازمان ملی میراث فرهنگی و هنری هند در سال ۲۰۰۴ انتشار یافته است. این منشور با داشتن رویکردی پایدار، بر احیای مهارت‌های سنتی، حفظ تنوع فرهنگی و تفاوت‌های محلی در برابر خطر جهانی شدن تأکید دارد و اولویت را بیشتر به روش‌های بومی و محلی حفاظت در برابر رویکرد بین‌المللی می‌دهد. به عنوان نمونه در بند ۲-۶ این منشور با توجه به اصل مداخله حداقلی آمده:

آنگاه که حفاظت غربی به مداخله حداقلی پافشاری می‌کند، سنت‌های بومی هندی برخلاف آن است... باید اقدامات سنتی را حفظ کرد.

و در بند ۳-۱۱-۱ نیز نسبت به اصل تشخیص‌پذیر بودن مرمت آمده:

گذشته اصولی را برای اهالی حرفه‌ها و پیشه‌های گوناگون به صورت نوشتاری ارائه می‌دانند بیشتر بر معیارهای اخلاقی آمیخته با مفاهیم دینی و ادعیه‌ها تأکید داشتند (Khan Mohammadi, 1992).

با بررسی کتیبه‌های تعمیر بنایها نیز می‌توان تا اندازه‌ای به رویکرد تعمیری آنها پی برد. برای این منظور متن کتیبه‌های تعمیری شهر اصفهان که در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان (Honarfar, 1955) گردآوری گشته مورد بررسی قرار گرفت و دیده شد که واژگان گوناگونی برای مداخلات مختلف در بناهای تاریخی مورد استفاده قرار می‌گرفتند

Fig.7. Before and after restoration images of Toghrol tower in the reign of Nasereddin Shah (Shararf newspaper No. 29, 1302 Islamic calendar)

Fig.8. Whitening and ornamenting the portal of Sheikh Lotfollah mosque, based on the tastes of the day in Qajar period (Sarre, 1901)

تعبیه پنج‌دردی و ستون‌های رایج دوره قاجار همگی حکایت از آن دارد که تلاش می‌شده تا در مداخلات سبک و سلیقه روز را اجرا کنند. از جزییات اقدامات تعمیری دوره او اطلاعات چندانی در دست نیست، اما یک نکته جالب مربوط به زمان او افزودن سازه‌ای در بالای پل خواجه است (Jaberi Ansari, 1998: 107).

Fig.5. The structure above Khajoo bridge, an addition by Sadr Esfahani (Hoeltzer, 1976: 120)

Fig.6. Changes in Qajar period in Hashtbehshst palace (Honarfar, 1955: 210)

ذکر تعمیرهای زمان ناصرالدین شاه را نیز با شمار بسیار می‌توان در کتاب المآثر و الآثار نوشته محمد حسن خان اعتمادالسلطنه دید که نام بناهای بسیاری تحت عناوین گوناگونی چون مرمت، تعمیر، احیا، و تجدید آمده است. اما در رابطه با چگونگی تعمیر این ابنیه گزارش و جزییاتی در بررسی‌های مطالعاتی دیده نمی‌شود، به جز برج طغرل شهرری که ناصرالدین شاه شخصاً دستور مرمت آن را می‌دهد که کتیبه تعمیری آن نیز روایت کننده هدف، بانی و معمار این تعمیر بوده و در روزنامه شرف نیز شرح آن آمده است.

روزنامه فرهنگ که در زمان ظل‌السلطان در اصفهان منتشر می‌شد نیز به برخی از تعمیرات این دوره اشاره دارد که در شرح آنها گزاره‌هایی چون: «مطلوب این زمان» و «مانند بناهای جدید» آمده که حاکی از تغییر دادن بناها به سبک و سلیقه روز است. مداخلات انجام شده در کاخ چهلستون نیز مانند کاخ هشت‌بهشت نشان‌دهنده سفیدکاری و پوشاندن تزئینات صفوی است. سفیدکاری و طرح‌اندازی قاجاری به جای کاشی‌کاری صفوی بدنه جلوخان مسجد شیخ‌لطفاله نیز گویای کاربست سلیقه روز در مداخلات آن دوره است.

در رابطه با اصول مکتوب تعمیرات هم نمونه‌های چندانی ملاحظه نشده است. فتوت‌نامه‌ها که در

تدوین منشور ونیز ۱۹۶۴ و دهه ۴۰ خورشیدی نیز مورد مطالعه قرار می‌گیرد که بدین قرارند:

- بازسازی کالبدی: مسجد عتیق شیراز
- جابجایی بنا: سردر مسجد قطبیه اصفهان
- تزئین بنا: مرمت سردر مسجد جامع یزد و ایوان شاگرد مسجد جامع اصفهان
- مرمت کتیبه بناهای تاریخی
- استحکام‌بخشی: مسجد شیخ لطفاله و جامع اصفهان

بازسازی کالبدی: مسجد عتیق شیراز

قدمت مسجد عتیق شیراز به سده سوم هجری برمی‌گردد که در دوره‌های بعدی نیز تعمیراتی داشته و از این رو بخش‌هایی از آن مربوط به دوره‌های دیگر به ویژه صفویه است. اما در سال ۱۳۱۵ که اداره باستان‌شناسی قصد تعمیر آن را داشت چنان ویرانه بود که آن را قابل تعمیر ندانستند (Behruzi, 1975: 192). اما اندکی پس از آن «مردم شیراز با طیب خاطر و کمال ایمان و علاقه قلبی جهت ترمیم و تجدید بنای مسجد، میلیون‌ها تومان پول پرداختند و یک ویرانه مخوف از هم پاشیده‌ای را به صورت یک عبادتگاه آبرومند و مجللی درآوردند» (Sami, 1984: 568).

Fig.10. The ruined Khodakhane before reconstruction (Wilber, 2008)

نکته جالب در این رابطه، بازسازی بنایی به نام خدای‌خانه یا بیت‌المصحف مربوط به سده هشتم است که «نیمی از برج‌های چهارسوی خداخانه بیش برج‌ها نبود، و از کتیبه‌های معرق سنگی دور نیز جز قسمت مختصری بقیه از بین رفته بود» با این حال «خدای‌خانه روی همان سبک و طرح اولیه» در سال‌های ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ بازسازی شد (Sami, 1984: 569). نوشتار کتیبه معرق سنگی بر گرداگرد بنا نیز که تنها بخش‌های روی سه برج باقی بود و متن کامل کتیبه «معلوم نبود که چیست» توسط محمد جعفر واجد از شعرای معاصر با صرف اوقات زیاد و از روی قرینه باقی کلمات آن تنظیم شد (Behruzi, 1975: 196) و کتیبه به همان سبک و روشی که در سه مناره موجود بود نوشته شد. با توجه به شواهد، بازسازی کالبدی با طرحی ذهنی با شالوده و برج‌ها ترکیب گشته و نوشتار کتیبه معرق سنگی نیز در ترکیب با بخش‌های اندک باقی‌مانده ترکیب

که هر کدام نشان‌دهنده رویکرد و شیوه مداخله‌ای متفاوت بوده است؛ واژگانی همچون تعمیر، تجدید، تشیید، تزئین و اعاده که هر یک معنا و رویکردی متفاوت را دربردارد. معنای واژگان در لغت‌نامه دهخدا از این قرار است؛ تعمیر به معنای طولانی کردن عمر، تجدید: نوسازی؛ تشیید: استوار کردن و برپا داشتن؛ و اعاده: بازگرداندن به وضع پیشین.

اعتمادالسلطنه نیز در فصل هفتم کتاب مآثر و الآثار به شرح اقدامات عمرانی ناصرالدین شاه می‌پردازد که همان واژگان مختلف در رابطه با انواع مداخلات دیده می‌شود. در این میان واژه «تزئین» نیز جالب توجه است، بدین معنا که تزئین کردن بناهای تاریخی سنتی مرسوم بوده، مانند تزئین کاشی‌کاری مسجد جامع اصفهان که در سبک رازی به طور کامل آجری بوده است.

Fig.9. The inscription of the southern iwan of Jame mosque of Isfahan, indicating three words regarding the building restoration: Tajdid, Tamir, Tazeen.

کمبودی که در اینجا احساس می‌شود، کمبود گزارش و شرح اقدامات و مداخلات در دوره سنت است؛ کتاب مآثر و الآثار نیز تنها اقدامات را برمی‌شمرد و به شرح اقدامات نمی‌پردازد. از این رو جهت انجام پژوهش در این زمینه به ناچار می‌بایست به سنت‌هایی پرداخت که تا دوره معاصر ادامه یافته‌اند؛ مانند «تزئین» بناهایی تاریخی که در کتیبه‌های گذشته نیز به آن اشاره گشته، بخصوص آنکه بسیاری نیز بر این باورند که اقدامات دوره سنت در حوزه حفاظت معماری در دوره معاصر نیز تداوم داشته است؛ زیرا با آغاز دوره پهلوی که توجه به باستان‌گرایی و حفظ میراث گذشته در ایران رونق می‌گیرد، دانش مدرن حفاظت هنوز به ایران وارد نگشته بود و از این رو مرمت‌ها با اصول حفاظت مدرن انجام نمی‌شدند. حتی منشور ونیز ۱۹۶۴ که اجماعی بین‌المللی جهت اصول مرمت بود، مربوط به دهه ۴۰ خورشیدی و همزمان با ورود ایزمئو و تشکیل سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی ایران است. از این رو به باور بسیاری، مرمت‌های صورت گرفته پیش از دهه ۴۰ خورشیدی ایران برگرفته از دانش حفاظت مدرن نیست. بنابراین در اینجا چند نمونه از اقدامات مرمتی انجام گرفته پیش از زمان

Fig.11. Darb-e-Kushk, after removing the tilework (Golombek 1976)

Fig.12. Darb-e-Kushk, Isfahan (Sarre 1901, 86)

Fig.13. The present condition of Qotbie mosque portal in Chehelsootoon garden

Fig.14. The painted photo of the Yazd Jame mosque portal, which never had been ornamented with tilework (Bayron, 1934)

و تنظیم گردیده است. شیوه این اقدام در تضاد با اصل بازسازی است که تنها در صورت وجود شواهد کافی مجاز است.

جابجایی سردر مسجد قطیبه اصفهان

جابجایی سردر مسجد صفوی قطیبه به هنگام شکل گیری خیابان شاه (طالقانی کنونی) در اصفهان به سال ۱۳۲۰ است. این انتقال توسط جواد مجدزاده صهبا رییس اداره باستان شناسی اصفهان و معمار معارفی انجام می گیرد. در اینجا آنچه ارزشمند تلقی شده و مورد حفاظت قرار گرفت، کاشی کاری سردر و کتیبه آن است، در واقع ارزش هنری و استنادی آن، اما کالبد و دیگر مصالح اصیل سردر واجد ارزش نگهداری دانسته نشدند. از این رو کاشی ها از بدنه جدا شده و بر روی کالبد دیگری که به همان اندازه ساخته شده بود منتقل گردیدند و بدین ترتیب تنها کاشی ها و شکل سردر و آن هم در مکانی دیگر حفظ گشت. از آن رو که باغ چهلستون به جهت مکان نگهداری سردر منتقل شده در نظر گرفته شد که بنا بود چهلستون به صورت یک موزه درآید، در واقع به نوعی حفاظت موزه ای برای کالبدی که دیگر کارکردی برای آن متصور نیست. در سال های بعد نیز دروازه درب کوشک را به همین ترتیب به کنار سردر قطیبه منتقل کردند.

تزئین بنا: سردر مسجد جامع یزد

نکته مهم در رابطه با مرمت سردر مسجد جامع یزد آن است که بخش داخلی سردر کاشی داشته که البته تا حدود یک سوم آن باقی مانده بود، اما آن بخش از سردر که بدنه بیرونی و پایه مناره به شمار می آید، هیچ گاه کاشی نشده بود اگرچه بدین منظور ساخته شده بود. این بدنه به سبک زمان اثر کاشی کاری شده و بر آن کتیبه هایی ایجاد می گردد. معمار تعمیرات مسجد حسینعلی محمودی مهریزی بود (Qoreishi, 1995). تزئین بنا در موارد دیگر هم دیده شده است؛ مانند بدنه رو به حیاط ایوان درویش مسجد جامع اصفهان که آجری و ساده بوده و در دهه ۳۰ با کاشی معقلی و با الگو گرفتن از آرایه های درون ایوان تزئین می شود (Honarfar, 1971: 124).

مرمت کتیبه های تاریخی

در رابطه با خدای خانه مسجد عتیق شیراز دیده شد که چگونه نوشتار یک کتیبه تاریخی که تنها بخش اندکی از آن باقی مانده، بازآفرینی شد و به همان سبک بازسازی گردید. در واقع یک متن برای آن بخش های مفقود آن آفریده شد. چنین رویکردی در مورد تعمیر کتیبه های دیگری مانند ایوان مدرسه مظفری در مسجد جامع اصفهان نیز دیده می شود.

مجدزاده صهبا مدیر باستان شناسی وقت اصفهان چگونگی تکمیل کتیبه را این گونه روایت می کند که نوشتار کتیبه از آیات و احادیث نبود که بتوان آن را

همسان با کار اصل باشد به آن توجهی نمی‌شد، و یا موارد بازسازی که بدون شواهدی از گذشته انجام می‌گرفت. در مرحله بعد که در شکل ۱۶ نشان داده شده، با دسته‌بندی و تفسیر مفاهیم به مقوله‌هایی می‌رسیم که برآیند کدها و مفاهیم برگرفته از نمونه‌ها هستند که این مقوله‌ها بدین قرارند:

۱. توجه به تزئین و ارزش زیبایی‌شناسی اثر
۲. توجه به اصالت هنر سنتی و نه کالبد مادی
۳. ضرورت تکمیل بنای تاریخی به شیوه سنتی
۴. تأکید بر عدم خوانایی مرمت
۵. استحکام‌بخشی با افزوده‌های نمایان

مقوله آخر تضادی با اصول مدرن حفاظت ندارد، از این‌رو در مرحله بعدی که در شکل ۱۷ نشان داده شده، چهار مقوله نخست مورد تفسیر قرار می‌گیرد و دیده می‌شود که در هر یک تأکید بر یک مفهوم است.

مقوله نخست بر زیبایی و زیبا کردن اثر تأکید دارد، مقوله دوم بر اصالت و ارزشمندی هنر سنتی، مقوله سوم بر تکمیل و کامل بودن و به کمال رسیدن اثر، و مقوله چهارم بر مهارت سنتی تأکید دارد تا اثر مشابه با کار قدیم باشد. بنابراین چهار گزاره زیبایی، کمال، هنر سنتی و مهارت سنتی تأکید اصلی رویکرد ایران بر مبنای نمونه‌های مطالعه شده است.

بحث و جمع‌بندی

پیش از آنکه رویکرد مدرن حفاظت معماری در جهان فراگیر شود، بی‌شک هر منطقه اصول و ویژگی‌ها و قواعد خاص خود را در این زمینه داشته است. با توجه به مطالعه مروری مصداق‌هایی از سنت‌های حفاظت معماری در شرق، تفاوت‌هایی در نوع نگاه و رویکرد شرق در مقایسه با اصول مدرن منشور و نیز ۱۹۶۴ دیده شد. عمده این تفاوت‌ها ناظر بر این امر بود که شرق بیشتر بر روح اثر تأکید دارد و نه ماده و در واقع ارزش معنوی فراتر از خود ماده اثر است. البته این رویکرد از نامانایی مصالح نیز نشأت می‌گیرد، اما در اصول حفاظت باید تا آنجا که ممکن است ماده اصل دست نخورده بماند. بنابراین در شرق نامانایی یا فناپذیری به عنوان یک اصل که برآمده از مفاهیم فرهنگی و دینی است مورد تأکید و باور است. از سویی در فرهنگ شرق نیز رویکردهایی دیده شد که شباهت‌هایی با اصول مدرن حفاظت دارند؛ مانند سنت‌های کینتسوکوی و وابی‌سابی در ژاپن که با خوانایی مرمت و زیبا دانستن زنگار همخوانی دارند. در حالی که نو کردن مصالح و کالبد نیز در سنت‌های شرقی دیده می‌شود. در میان کشورهای شرقی، سند (ایننتک)^۹ از کشور هند بسیار جالب توجه است، زیرا از آنجا که تأکید بسیار بر ساختار سنتی و زمینه فرهنگی خود دارد، تفاوت‌هایی را نیز با اصول حفاظت مانند حفظ زنگار و خوانایی مرمت نمایان می‌سازد و آنها را با سنت‌های هند ناهمخوان می‌داند.

پیدا کرد، و در بسیاری از بخش‌ها نیز تنها مقداری الف و لام و برخی حروف بجا مانده بود که می‌بایست واژگانی را یافت که با آن حروف پیوند بخورد که این کار ۵۰ روز زمان برد. برای خط آن نیز از چگونگی نگارش حروف قدیمی بهره بردند و نتیجه نیز آن شد که بهترین استادان خط ممکن نیست بتوانند میان خطوط اصلی کتیبه و خطوط تعمیری اندک تفاوت تشخیص دهند» (Sarnevsh newspaper, No.48). در اینجا صهبا به نکته‌ای مهم اشاره دارد و آن اینکه بخش قدیم و جدید قابل تشخیص نباشد. نکته‌ای در تضاد با رویکرد مدرن که بر خوانایی مرمت و قابل تشخیص بودن آن تأکید دارد.

استحکام‌بخشی: مرمت سردر مسجد جامع یزد و ایوان شاگرد مسجد جامع اصفهان

در شمال دالان مسجد شیخ لطفاله حوضخانه و آبریزگاهی قرار داشت که نم برآمده از آن موجب آسیب و ترک خوردن تاق شده بود. بنابراین در مرمت‌های سال ۱۳۱۲-۱۳۱۶ این بخش از بنا توسط معمار معارفی حذف گردید. جهت تقویت جبهه شمالی نیز چهار هوی آجری بزرگ در پشت دیوار شمالی زده شد که اجراکننده آن استاد غلامحسین معمار بود (Varjavand, 1977: 3). از این‌رو دیده می‌شود استحکام‌بخشی در اینجا با افزودن کالبد‌های حجیمی به بنای تاریخی انجام گردیده و در واقع منظر پشت بنا تغییر می‌کند. معارفی مهاربندی نمایان با آهن را نیز در مسجد جامع اصفهان انجام داده است که هم اکنون نیز در پشت برخی ایوان‌ها و مناره مسجد می‌توان آنها را دید.

Fig.15. Addition of buttresses to Sheikh Irfollah mosque (Zander, 2017)

نتایج مطالعه بخش مربوط به رویکرد ایران

از مطالعه مرمت نمونه‌های مربوط به این بخش در پنج دسته بازسازی کالبدی، تزئین، جابجایی و مرمت کتیبه‌ها کدها و مفاهیمی برگرفته شد که برآیند آنها نیز به صورت پنج مقوله ارائه می‌گردد که در جدول ۱ و شکل‌های ۱۶ و ۱۷ آمده است. در جدول ۱ مفاهیمی که از بررسی نمونه‌های مورد مطالعه و کدگذاری آنها به دست می‌آید دسته‌بندی شده است. به عنوان نمونه، توجه به ردّ (نشان) دوران معاصر یکی از اصول مدرن حفاظت معماری است که در این نمونه‌ها به دلیل آنکه تلاش می‌شد تا کار تعمیری

عدم ورود دانش مدرن حفاظت همچنان با شیوه سنتی مرمت می‌شدند، اما توجه به ارزش‌های هنری و میراثی مدنظر بوده و با این حال تفاوت‌هایی نیز با برخی اصول منشور ونیز ۱۹۶۴ داشته‌اند، چنانچه خوانایی مرمت و بازسازی بر مبنای شواهد معتبر در نمونه‌های مطالعه شده چندان مورد تأکید نبود.

مطالعه نمونه‌های تعمیر در ایران هم نشان داد که مبنای عمل در دوره پیش از معاصر بیشتر بر تداوم کارکرد و تبدیل بنا به سبک و سلیقه روز بوده و ارزش‌های میراثی کمتر مورد توجه بوده است. اما در دوره پهلوی نخست که باستان‌گرایی و توجه به میراث گذشته مدنظر بوده، بناها اگرچه به دلیل

Table 1. Coding and concepts derived from the studied cases of the Iranian restorations

Intervention	Historic building	Time	Contradiction with international principles	Concepts
Replacement	The portal of qotbie mosque	1940	Worthlessness of materials without ornamentation	- Regard to artistic value - Museum-like preservation for the building with no use - Worthlessness of original material with no ornamentation - No attempt to preserve in original place in confronting with development
Reconstruction	Atiq mosque of shiraz	1930s	Reconstruction without evidences	- Reconstruction with less evidences - No regard to contemporary stamp - Regard to traditional completeness
Ornamenting	Yazd Jame mosque	1940s	Completing with regard to original style	- Addition & completion of ornamentation - Ornamenting in harmony with the surrounding patterns
	Shagerd iwan	1950s		
Completion of inscription	Mozaffari madrasa	1030s	Inscription reconstruction with no evidence of the original text	- Necessity of filling the missing parts - Attempt to find words to combine with missing words - Not distinguishing between restoration and original parts and attempt to make them similar
	Abbasi jameh mosque			
Consolidation	Sheikh lotfollah mosque	1930s	-	- Physical addition for consolidation - Attempt to preserve the existing condition
	Isfahan Jame mosque			

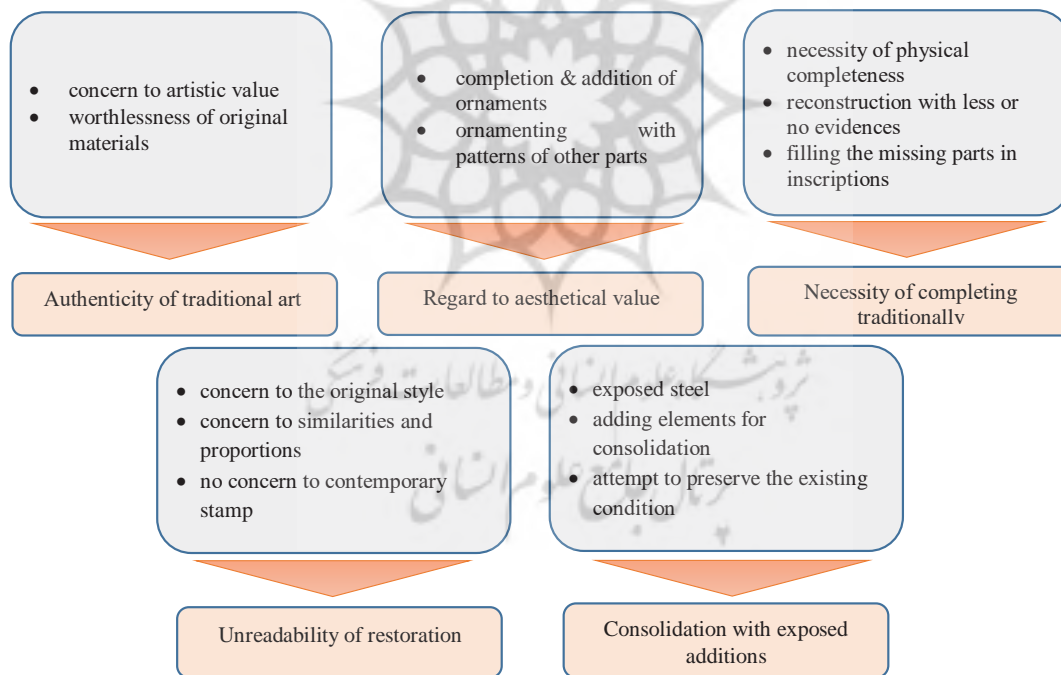

Fig.16. Categories of the concepts and codes of the Iranian studied restorations

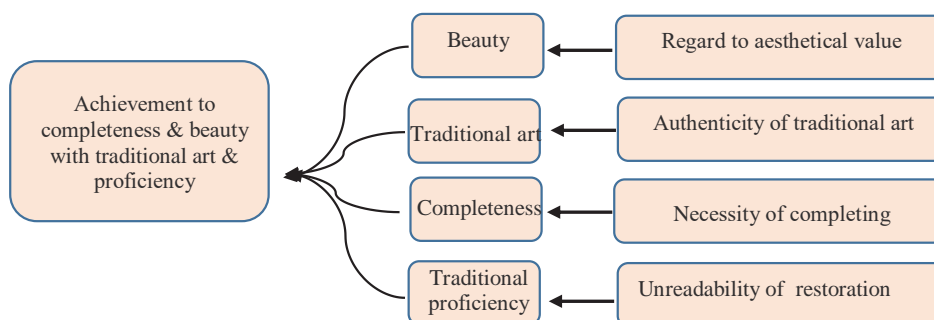

Fig.17. The final result based on the categories of the Iranian studied restorations

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منفعی برای ایشان وجود نداشته است.

تأییدیه‌های اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

منابع مالی / حمایت‌ها

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

مشارکت و مسئولیت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته و به‌طور برابر مسئولیت تمام محتویات و مطالب گفته‌شده در مقاله را می‌پذیرند.

همچنین شباهت‌هایی با دیگر کشورهای شرقی نیز دیده می‌شد که بیشتر با موارد مطرح شده در منشور هند همخوانی داشت و نه شرق آسیا. برخی ویژگی‌های رویکرد ایران نیز در نوع خود منحصر به فرد هستند، مانند تزئین یک بنای تاریخی و همچنین تکمیل سنتی بنای تاریخی که تأکیدی بود بر عدم پذیرش اصول مدرنی مانند خوانایی مرمت و نشان دوران معاصر.

پی‌نوشت

1. The West or Western World
2. Wandjina
3. The Shinto Ise shrine
4. Kintsugi
5. Wabi Sabi
6. Hoi An Protocols
7. Charter for the Conservation of Unprotected Architectural Heritage and Sites in India
8. Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH)
9. INTACH

تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

References

1. Abbasi Harofte, Mohsen (2013). *Tabyine Son-nate Hefazat dar Masjid Jame Isfahan*. Enshae Osule Modakhelat Hefazati ba Tekye bar Sha-vahede Sonnat Modakhele dar in Masjid (PhD Thesis). Art University of Isfahan.
2. Abbasi Harofte, Mohsen (2015). *Sharhi bar Son-nate Hefazat Memari dar Iran, ba Tekye bar Sha-vahede Tarikhie Hefazat dar Masjid Jame Isfahan*. Yazd: Yazd University Publication.
3. Abdi Ardakani, Hodjatollah (2015). *Tahlile Enteghadi Tarikh Hefazat Memari dar Iran* (PhD Thesis). Elm va Sanat University.
4. Ashuri, Dariush (1974). *Sharq va Gharb, Farhang va Zendegi*. 15: 20-27.
5. Behruzi, Ali Naqi (1975). *Banahaye Tarikhi va Asar Honari Jolge Shiraz*. Shiraz: Publication of Edare kol Farhang va Honar Fars
6. Bowdler, S. (1988). *Repainting Australian rock art*. *Antiquity* 62: 517-523.
7. Byrne, D. (1991). *Western Hegemony in Archaeological Heritage Management*. *History and Anthropology*, 5, 269-276.
8. Byron, Robert. (1934). *Byron's Iran and Afghanistan Collection*. Conway Library, Courtauld Institute of Art, London.
9. Chung, Seung-jin & Chang-sung Kim (2010). *The Development of Attitudes to Historic Conservation- From Eurocentrism to Cultural Diversity*. *Architectural Research*. 12(10): 25-32.
10. Cooke, L. (2008). *Approaches to the Conservation and Management of Earthen Architecture in Archeological Contexts*. PhD Thesis. London University College.
11. Forster, Alan Mark; Thomson, Derek; Richards, Kendal; Pilcher, Nick & Samantha Vettese (2018). *Western and Eastern Building Conservation Philosophies: Perspectives on Permanence and Impermanence*. *International Journal of Architectural Heritage*. 13(6):
12. Glendinning, Miles (2013). *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*. Routledge.
13. Golombek, Lisa. (1976). *Isfahan Urban History Project*, Aga Khan Documentation Center at MIT. In https://archnet.org/sites/16396/media_contents/106152
14. Hojat, Mehdi (2001). *Miras Farhangi dar Iran, Siasatha baraye yek Keshyar-e-Eslami*. Tehran: Cultural Heritage Organization.
15. *Hoi An Protocols for Best Conservation Practice in Asia: Professional Guidelines for Assuring and Preserving the Authenticity of Heritage Sites in the Context of the Cultures of Asia* (2005). Adopted by the Asia-Oceania Region at the ICOMOS General Assembly in Xi'an, China
16. Hoeltzer, Ernst (1976). *Iran dar Yeksado Sizdah Sal pish*. Translator: Mohammad Asemi. Tehran: Anthropology Center of Iran.
17. Honarfar, Lotfollah (1955). *Yadi az Gozashte bazi Abniye Bashokooch Ahd Safavi dar Isfahan*. *Gozareshhaye Bastanshenasi* 3: 191- 222.
18. Honarfar, Lotfollah (1971). *Ganjine Asar Tarikhi Isfahan, Asar Bastani va Alvah va Katibehaye Tarikhi dar Ostan Isfahan*
19. Huntington, Samuel. P. (1993). *The Clash of Civilizations? Foreign Affairs*. 72(3): 22-49.

20. Huntington, Samuel. P. (2007). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon and Schuster.
21. INTACH (Indian National Trust for Art and Cultural Heritage) Charter for the Conservation of Unprotected Architectural Heritage and Sites in India (2004).
22. Jaber Ansari, Mirza Hasan (1998). *Tarikhe Isfahan*. Edit by Jamshid Mazaheri. Mashal Publication.
23. Jokilehto, Jukka (2008). *Tarikh Hefazat Memari*. Translator: Mohammad Hasan Talebian & Khashayar Bahari. Tehran: Qoqnoos Publication.
24. Keene, Donald (1971). *Landscapes and portraits, appreciations of Japanese culture*. Kodansha International Ltd.
25. Khan Mohammadi, Ali Akbar (1992). *Fotovat Name Bannayan*. *Soffe* 2(1): 10-15.
26. Khodaverdi, Hasan. (2008). *Methodology of Qualitative Research*. *Rahavard Siasi*. 21: 41-62.
27. Koren, Leonard (2008). *Wabi-sabi for Artists, Designers, Poets & Philosophers*. Imperfect Publishing.
28. Kurth, James (2003/2004). *Western Civilization, Our Tradition*. *The Intercollegiate Review*. 39(1-2): 5-13
29. Kwanda, Timoticin (2009). *Western conservation theory and the Asian Context: The Different Roots of Conservation*. In: *International Conference on Heritage in Asia: Converging Forces and Conflicting Values*, 8-10 January 2009, the Asia Research Institute, National University of Singapore.
30. Kwanda, Timoticin (2010). *Tradition of Conservation: Redefining Authenticity in Javanese Architectural Conservation*. In: *Heritage 2010 – International Conference on Heritage and Sustainable Development*, 22-26 June 2010, Evora, Portugal.
31. Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
32. Mestrovic, Stejpan (2004). *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. Routledge.
33. Mionel, Viorel (2017). *Orient and Occident – Perceptual and Complementary Macro-Regions*. *The Market for Ideas*. <http://www.themarketforideas.com/orient-and-occident-perceptual-and-complementary-macro-regions-a331/>
34. Mostafavi, Mohammad Taghi (1955). *Talash dar Rahe Khedmat be Asar Melli va Omid ba Ayande*. *Gozareshhayeh Bastanshenasi*. 3: 365- 513
35. Price, C. (2000). *Following Fashion: the ethics of archaeological conservation*, in F McMannon and A Hatton (eds). *Cultural Resource Management in Contemporary Society*, 213-230. London: Routledge.
36. Qoreyshi, Seyyed Zia (1995). *Simaye Fazilat, Namvare Hojjatoleslam Seyyed Ali Mohammad Vaziri*. Yazdshenasi Center Publication.
37. Sadeghian, Maryam (2017). *Zibayi Shekast; Tarifi Dobare az Virani dar Mojassamehayeh Bouke de Vries*. *Tandis* 363: 18
38. Said, Edward (2007). *Sharghshenasi*. Translator: Lotfali Khenji. Tehran: AmirKabir Publication.
39. Sami, Ali (1984). *Shiraz Shar Javidan*. Shiraz: Lux publication.
40. Sarre, Friedrich. (1901). *Denkmäler Persischer Baukunst*. Berlin.
41. Sarukhani, Bagher (1991). *Daeratolmaaref Olum Ejtemaei*. Tehran: Keyhan.
42. Stubbs, H. John & Robert G. Thomson (2016). *Architectural Conservation in Asia*. Taylor & Francis.
43. Tomaszewski, A. (2005). *Tangible and intangible values of cultural property in Western tradition and science*. In *Proc. the 15th General Assembly and Scientific Symposium of ICOMOS, Xi'an, 17-21 October*.
44. Vahhabzade, Abdolrahman (2005). *Masjid Kabood, Dirooz- Emrooz*. *Majmooe Maghalat Sevvomin Kongere Tarikh Memari va Shahrsazi Iran*. Editor: Bagher AyatollahZade Shirazi. *Cultural Heritage and Tourism Organization*.
45. Vahidzade, Reza (2013). *Bazshenasi Farhang Boomi Afarinesh Honari dar Basteh Hefazat Asar Tarikhi; Emkansanji Tosee Hamahang Asar Tarikhi va Tavanbakhshi dar Miras Memari Maktab Isfahan (PhD Thesis)*. Art University of Isfahan.
46. Varjavand, Parviz (1977). *Negahi be Pishine Tamir barkhiaz Banahayeh Tarikhi Isfahan*. *Honar va Mardom* 175: 2- 18.
47. Wei, Chen & Andreas Aass (1989). *Heritage conservation: East and West*. *Icomos Information* 1989/3.
48. Wilber, Donald (2008). *Masjid Atiq Shiraz*. Translator: Afra Bank. Tehran: Farhangestan Honar Publication.
49. Yadegari, Zohre (2015). *Hefazat Farakalbadi, Bazandishi dar Mabani Hefazat Asar Memari Iran ba Takid bar Vojoh Farakalbadi az Manzar Eslami (PhD Thesis)*. Art University of Isfahan.
50. Zamanifard, Ali (2002). *Negahi be Maremmat Gonbad dar Iran*. *Asar* 33, 34: 227- 277
51. Zander, Giuseppe (2017) *Gozaresh Maremmat Banahayeh Tarikhi Iran, Gozareshha va resalehayeh ISMEO*. Translator: Asghar Karimi. Tehran: Pajooheshgah Miras Farhangi va Gardeshgari.

